

Kryteria i metody badania dokumentów nowożytnych i współczesnych

Pojęcie dokumentu nowożytnego i współczesnego ujmowane jest dość szeroko. W rozumieniu współczesnego polskiego systemu prawa karnego jest nim „każdy przedmiot, z którym jest związane określone prawo albo który ze względu na zawartą w nim treść stanowi dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mogącej mieć znaczenie prawne”¹. Ze względu na treść dokumenty dzielą się na sprawozdawcze (protokoły) i prawotwórcze (np. testament, umowa), a według stopnia złożoności technicznej na: dokumenty proste (tradycyjne podłoże i popularny środek kryjący), dokumenty złożone (zabezpieczone przed fałszerzem przez specyficzne właściwości podłoża, użycie środków kryjących charakteryzujących się specjalnymi właściwościami chemicznymi, znaki wodne i gilosze), z zastosowaniem duplikacji (wykonanie z kopią służącą do porównania kwestionowanego oryginału) i dokładnej ewidencji gotowych druków-dokumentów wraz z ich ochroną (tzw. ściśle zarachowanie) oraz z ochroną pieczęci urzędowych².

Istotą dokumentów są słowa utrwalone techniką pisemną, z wykorzystaniem pamięci magnetycznej, na taśmie perforowanej, poprzez zapis fonomechaniczny (płytkowy) itp. Różnorodność form i właściwości dokumentów dyktuje konieczność stosowania różnorodnych metod badań.

Swoją refleksję dotyczącą kryteriów i metod badania dokumentów ograniczam do sfery autentyczności dokumentu nowożytnego i współczesnego. Spośród wielu jego form uwzględniam jedynie te, które zawierają treść w formie pisma, rysunku lub obrazu wykonanego ręcznie albo w wyniku techniki mechanicznej, np. maszyną do pisania, drukarką komputerową itd.

Nowożytne metody badań stanowią rozwinięcie badań prowadzonych w epokach minionych, bowiem również nowożytne, a nawet współczesne metody fałszerstw nawiązują do dawnych metod podrabiania lub przerabiania dokumentów. W kolejnych następujących po sobie epokach historycznych funkcjonowali profesjonalni specjaliści w zakresie fałszerstw dokumentów. W Polsce i w in-

¹ Art. 120, par. 13 k.k.

² M. Kulicki, *Kryminalistyka*, Toruń 1994, s. 412–414.

nych krajach Europy średniowiecznej oprócz przerabiania (interpolacji) pewnych tylko fragmentów tekstu aktu prawnego, duże możliwości nadużyć stwarzała w istocie instytucja dokumentu transumowanego, uwierzytelnianego kancelaryjnie odpisu, posiadającego pełną moc prawną, który z powodzeniem zastępował oryginał³. O skali dokonywanych fałszerstw dokumentów w średniowiecznej Europie świadczy fakt, że kolejni wielcy papieże: Innocenty III, Aleksander II, Grzegorz IX i inni zlecali wypracowanie metod badania autentyczności dokumentów i środków je uwierzytelniających⁴. Wytwarzanie notorycznych fałszerstw było intratnym zajęciem znanego polskiego fałszerza Krzysztofa Janikowskiego, wysokiego urzędnika kancelarii króla Władysława IV⁵. Spreparował on m.in. dokument, który miał stanowić historyczną podstawę przyłączenia Pomorza Zachodniego do Polski po wojnie 30-letniej, który jednak został rozpoznany jako oczywisty falsyfikat na konferencji pokojowej w Osnabrück w 1648 r. Na odcisku pieczęci biskupa kamieńskiego wykazano trudny do wytłumaczenia brak wizerunku krzyża, który był elementem jego pieczęci z okresu, w którym rzekomy oryginał był wystawiony.

Znaczenie badań autentyczności dokumentów rośnie w miarę postępów rozwoju ekonomicznego i społecznego. Jest rzeczą oczywistą, że wraz z zwielokrotnianiem się ilości czynników dokumentotwórczych od początku drugiej połowy XIX w., rośnie również ilość najróżniejszych rodzajów fałszerstw wszystkich typów dokumentacji kreującej określone stosunki prawne. Dawne średniowieczne metody podrobienia lub przerobienia dokumentów m.in. poprzez tzw. interpolacje, wraz z rozwojem techniki wykonywane są o wiele bardziej precyzyjnie co powoduje konieczność stałego doskonalenia metod badania autentyczności.

Istnieje pilna potrzeba adaptacji dla potrzeb oceny dokumentów pod względem autentyczności licznych metod badań, właściwych różnym dyscyplinom prawnym, technicznym, a nawet przyrodniczym. Dla przykładu stwierdzenie przerobienia fragmentu tekstu uprzednio wytrawionego środkiem chemicznym wymaga analiz technicznych. Metody właściwe niektórym dyscyplinom przyrodniczym są bardzo użyteczne w przypadku konieczności odtwarzania pozostałości zapisów na spalonych papierach. Na ich powierzchniach w zależności od stopnia spalania można stwierdzić ślady linii pisma, zakreślonych resztkami środków kryjących oraz pozostałościami po zmianie struktury papieru w wyniku nacisku środka pisarskiego na podłoże. Ślady środków kryjących występują jako pozostałości nieutlenionych składników organicznych i nieorganicznych (na

³ Patrz: A. Małcki, *W kwestii fałszerstwa dokumentów*, Lwów 1904, s. 17.

⁴ T. Karwowski, *Badania przerobionych dokumentów*, Warszawa 1977, s. 16–18.

⁵ J. Polkowski, *Krzysztof Stanisław Janikowski, fałszerz dokumentów polskich*, „Rocznik dla Archeologów, Numizmatyków i Bibliofilów Polskich”, t. XX, Kraków 1870; J. Rumiński, *Fałszerstwa dokumentów Krzysztofa Stanisława Janikowskiego w Prusach Królewskich w połowie XVII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. XXX, 1965.

ogół nie ulegają spaleni⁶). Ustalenie fałszerstwa dokonanego poprzez przero-bienie części tekstu po uprzednim usunięciu fragmentu oryginalnego na ogół nie nastęrcza dużych trudności bowiem w takim przypadku są widoczne nawet go-łym okiem ślady ścierania mechanicznego lub plamy pozostawione przez użytą do wywabienia substancję chemiczną. Trudniej jest wykazać podrobienie do-kumentu w całej jego osnowie wraz z podpisami, pieczęciami i elementami for-mularza. Należy wówczas uwzględnić całokształt cech dotyczących formatu, cech topograficznych tekstu (rozmieszczenie jego elementów), wszelkich zna-ków zabezpieczających (znaków wodnych i siatki ornamentowej), rodzaju pod-łoża i środka kryjącego (atrament, farba, tusz). Istnieje wówczas konieczność żmudnych badań porównawczych pisma ręcznego lub maszynowego, odbitek lub odcisków pieczęci, rodzaju i właściwości papieru, środków pisarskich i kry-jących. Koniecznością staje się uwzględnianie najróżniejszych cech formalnych pisma, jak sposobu łączenia liter, grubości linii, tempa pisania, naciskowości linii, ich płynności, ciągłości, kierunku, wyrazu graficznego wiązania liter i ich elementów oraz znaków funkcjonalnych, symetrii itd. Owa indywidualność w piśmie w miarę rozwiniętych, w warstwie zasadniczej pozostaje z reguły stabil-na⁷. Badania winny objąć całą strukturę pisma w strefie śródlinijnej, podlinijnej, nadlinijnej. Należy badać cały przebieg linii tworzących dany znak, literę (od jej początku, układ zasadniczy i część końcową). Nieraz jest bardzo charaktery-styczny i mający dużą wartość identyfikacyjną sposób rozpoczynania i wykań-czania liter lub danej charakterystycznej litery (tzw. adiustacja początkowa i końcowa). Miejsce stawiania, kształt i wielkości tzw. znaków diakrytycznych (kropka, przecinek i ogonki w -ą, -ć, -ę, -i, -j, -ń, -ś, -ż, -ź i linii przekreślających w literach -f, -ł, -t -małych i dużych). Należy wyróżniać wiązania poszczegół-nych gramm i całych liter w sposób prosty (ostre, górnołukowe-arkadowe, dol-nołukowe-girlandowe) lub mieszany (ostro-arkadowe). Niezmiernie ważne jest badanie natężenia pisma (intensywność), tj. kreślenia kursywnego pewnej liczby znaków bez odrywania środka pisarskiego od podłoża (należy przy tym rozróż-niać impuls grammowo-literowy, literowo-sylabowy, sylabowy lub wyrazowy).

W współczesnych ekspertyzach porównawczych pisma ręcznego stosuje się również powszechnie pomiary różnych elementów graficznych (metody grafo-metryczne), ponieważ w każdym piśmie ręcznym zachodzą określone proporcje między różnymi elementami graficznymi w literach i w wyrazach (np. proporcje określające stosunek szerokości do wysokości liter).

Badanie cech formalnych pisma uwzględnia topografię pisma (rozmiesz-czenie), tj. rozkład na podłożu samego tekstu, tytułów, adresów, podpisów, dat,

⁶ F. Forster, *Asservierung und Identifizierung von zerstörten Effekten beim polizeilichen Katastropheneinsatz*, „Kriminalistik“, nr. 12, Zürich 1966; E. C. Garcia, *Entzifferung und Konservierung verbrannter Urkunden*, „Internationale Kriminalpolizeiliche Revue“, nr 176 i 177, 1964.

⁷ K. Bobowski, *Możliwości rozszerzenia zakresu badań paleograficznych*, [w:] *Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce, Księga Pamiątkowa Profesora Zbigniewa Perzanowskiego*, pod red. M. Rokosza, Kraków 1995, s. 147.

umieszczenie pojedynczych znaków pisarskich w określonym miejscu i odległości między nimi, odstępy między wierszami, wyrazami, sposób przenoszenia wyrazów, marginesy, wydłużenie w górę, w dół części nad- i podlinijnych w stosunku do tzw. części śródlinijnych. Szerokość pisma wymierza się stosunkiem podłużnych względem poprzecznych linii stykających liter. Pismo uznaje się za szerokie jeśli stosunek długości linii poprzecznej do podłużnej jest większy niż 1, w przypadku odwrotnym uznaje się je za wąskie. Nachylenie pisma w stosunku do podstawy w granicach od 90° do 60° (w prawo) nazywa się umownie prostopadłym, natomiast jeśli kąt wynosi mniej niż 60° uznaje się je za prawoskośne, jeśli więcej niż 90° za lewoskośne. Uwzględnia się też kąty zawarte między trzonkami (osie wewnętrzne) niektórych liter albo ich elementów (np. dwóch lub trzech tzw. gramm w literach -n lub -m)⁸. Badania cech pomiarowych dokonuje się za pomocą odpowiednich przyrządów optycznych (m.in. lup i mikroskopów) i pomiarowych.

Na pograniczu cech opisowych i pomiarowych jest naciskowość i związane z nią cieniowanie. Bardzo wyraźny obraz tej cechy ukazuje strona odwrotna papieru (reliefowe wgłębienia)⁹.

Cechy indywidualne grafizmu dość precyzyjnie odzwierciedla metoda badań geometryczno-strukturalnych. Jej stosowanie winno polegać na kreśleniu geometrycznych figur płaskich przez obrysowanie określonych zespołów literowych, liter lub ich gramm. Tą drogą uzyskujemy wielkości kątowe, a owe figury różnego rodzaju (trójkąty, wieloboki, koła, elipsy), wykreślone na porównywalnych zespołach graficznych pozwalają porównywać wzajemne stosunki wielkościowe.

Oprócz metod ukierunkowanych na cechy formalne pisma ręcznego należy stosować również różne zabiegi pozwalające określić specyficzne właściwości treściowe i językowe. Zespoły cech treściowych i językowych mogą stanowić interesujący materiał dla określenia wykształcenia i przynależności społecznej oraz zawodowej autora (poprawność stylu, wystawiania się, stopień zgodności z zasadami prawidłowej pisowni, prawidłowość stosowania znaków interpunkcji)¹⁰.

Niektóre elementy dokumentu wymagają dodatkowej ekspertyzy. Należą do nich zwłaszcza podpisy, a to ze względu na to, że często się je składa pismem bardzo zautomatyzowanym. W związku z tym nie podlegają one dużym wahaniom graficznym jak teksty długie. Zautomatyzowanie podpisów powoduje czasem wykształcenie się różnic między cechami graficznymi podpisów a zwykłym pismem danej osoby. Fałszowanie podpisów jest bardzo częste ponieważ krótki ich tekst wydaje się łatwiejszy do podrobienia aniżeli tekst dłuższy. Fałszuje się je przez przekopiowanie z autentycznego podpisu wzorcowego lub przez naśla-

⁸ Patrz: J. H. Michon, *System der Graphologie*, hrsg. v. R. Pophal, München 1964, s. 36–82.

⁹ Patrz: Z. Czeczot, T. Tomaszewski, *Kryminalistyka ogólna*, Toruń 1996, s. 292–293.

¹⁰ *Ibidem*, s. 288–290.

dowanie autentycznych. Jeszcze łatwiej jest sfałszować wzór podpisu autentycznego (faksymile), bowiem wykonaną tuszem odbitkę łatwiej jest odcyfrować przez uprzednie pociągnięcie jej atramentem¹¹. We wszystkich przypadkach sfałszowanych podpisów przez kopiowanie (z użyciem kalki lub bibułki) występują cechy zdradzające graficzny proces powolnego kreślenia poszczególnych linii liter (ze zgrubieniami w miejscach zatrzymywania środka pisarskiego). Upodobnienie przez ich naśladowanie odbywa się zazwyczaj bardzo powoli, co powoduje różne nierówności linii ze względu na ciągłe zatrzymywanie środka pisarskiego. U fałszerzy z dobrymi zdolnościami rysunkowymi i dobrą pamięcią wzrokową stosowane jest kreślenie podpisu z pamięci. Nieraz są one dość dobrze wykonane¹². Najogólniej oceniając - należy stwierdzić, że linie w podpisach sfałszowanych wykazują brak płynności, są nierówne, drżące i z pogrubieniami wskutek częstego zatrzymywania i odrywania środka pisarskiego od podłoża.

Przy badaniu autentyczności dokumentów należy również mieć na uwadze ewentualność pisma tzw. maskowanego, w którym mimo tego są zawarte w mniejszym lub większym stopniu cechy pisma fałszerza. Maskując, najczęściej zmienia się kąt nachylenia osi gramm, wielkości liter, zmniejsza się impuls pisanego (ilość gramm, liter, sylab pisanych bez odrywania od podłoża), dodaje się różnego rodzaju zdobniki, stosuje się litery blokowe lub wreszcie kreśli inną ręką jak zwykle¹³.

W badaniach dokumentów pismem maszynowym winniśmy zmierzać do określenia modelu maszyny, na której został wykonany zakwestionowany tekst, w dalszej kolejności do określenia konkretnego egzemplarza maszyny i w końcu do ustalenia wykonawcy. Aby te cele osiągnąć należy skupić się na tych grupowych cechach czcionek, które nadają im poszczególne wytwórnie produkujące maszyny (krój czcionek, ich wielkość, kąt nachylenia oraz odległości między czcionkami). W obrębie określonych typów czcionek występują różne odmiany, oznaczone przez producentów różnymi symbolami. Te same typy i odmiany powtarzane są w maszynach różnych firm, bo obok własnych czcionek firmy również kupują czcionki innych producentów. To oczywiście utrudnia ustalenie marki fabrycznej i powoduje, że zmuszeni jesteśmy uwzględniać ciągle uzupełniane wzory znaków graficznych i aktualizowanych czcionek. Tablice zawierające dane techniczne dotyczące czcionek maszyn do pisania są ujęte w różnych publikacjach specjalistycznych¹⁴.

Konfrontacja grupowych cech czcionek z posiadanymi wzorcami pism i danych technicznych, pozwala ograniczyć podejrzenie do maszyny konkretnej

¹¹ Z. Czeczot, *Badania identyfikacyjne pisma ręcznego*, Warszawa 1971, s. 159–140.

¹² *Ibidem*.

¹³ M. Kulicki, *op. cit.*, s. 442–444.

¹⁴ Przykładowo dane techniczne dotyczące czcionek maszyn europejskich i japońskich firm podaje D. A. Crown w publikacji pt.: *Class Characteristics of Foreign Typewrites and Typefaces*, [w:] „The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science”, 59, nr 2, 1968.

marki lub określonych firm. Wówczas sporządzoną na tych maszynach próbę winniśmy skonfrontować z znakami graficznymi kwestionowanego maszynopisu dokumentu. Niezmiernie ważne jest uwzględnianie wszelkich wad produkcyjnych maszyn (np. drobne ubytki elementów czcionek), bądź związanych z mniejszym lub większym zużyciem maszyn w wyniku którego mają miejsce niewyraźne odbicia niektórych czcionek lub ich wychylenie w stosunku do poziomych i pionowych linii innych liter. Ubytki czcionek powodują, że niektóre elementy liter odbijają się częściowo, występują zniekształcenia linii w niektórych znakach¹⁵.

Należy wypracować metody identyfikacji pism wykonanych elektronicznymi maszynami do pisania i najnowocześniejszymi maszynami komputerowymi zaopatrzonymi w laserowe głowice piszące, w których wiązka promieni laserowych przechodząc przez otwory w kształcie liter wymodelowanych na obrotowym dysku przyjmuje formy liter podając je na taśmę barwiącą, pod którą znajduje się arkusz papieru¹⁶.

Nie należy wreszcie lekceważyć bardzo prostych, mechaniczno-fizycznych sposobów przerabiania części tekstu dokumentów, stosowanych powszechnie od czasów zamierzchłych po dzień dzisiejszy. Do tego typu sposobów należy m.in. celowe gięcie podłoża pisarskiego w określonym miejscu tekstu bądź świadome przybrudzanie celem usunięcia niepożądanych fragmentów zapisu i maskowania wszelkich dodatków (np. dopisanie zer do cyfr)¹⁷.

Reasumując należy podkreślić, że w obliczu postępującego nasilania się ilościowego wszelkiego typu przerobień i podrobień dokumentów przed nauką stoją pilne zadania wypracowania możliwie skutecznych metod wykrywania wszelkich przypadków i coraz bardziej wyrafinowanych technik fałszerstw. Lawinowo postępujący rozwój technik utrwalania myśli i mowy w różnorodnych postaciach tekstu powoduje z jednej strony duże możliwości, z drugiej stawia coraz trudniejsze zadania przed specjalistami wielu dyscyplin naukowych na odcinku metod badania autentyczności dokumentów tekstowych.

¹⁵ L. Nitsche ustalił uszkodzenia czcionek w pracy: *Zu einigen Problemen der Untersuchung von Schreibmaschinen-schriften und deren Perspektive*, Kriminal. Diplomarbeit, Humboldt Universität zu Berlin, 1972.

¹⁶ Patrz Z. Czeczot, T. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 310–311.

¹⁷ T. Karwowski, *op. cit.*, s. 30–31.